

Kochanowski, Jerzy

Polska kolonia akademicka w Darmstadt 1894-1914

Przegląd Historyczny 81/3-4, 559-580

1990

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

JERZY KOCHANOWSKI

Polska kolonia akademicka w Darmstadt 1894—1914

Polsko-niemieckie kontakty naukowe i kulturalne, w tym także studia Polaków w niemieckich wyższych uczelniach od dawna już budzą zainteresowanie historyków. Jednakże do tej pory większość badań ogniskowała się na obecności Polaków w niemieckich uniwersytetach, czego podsumowaniem jest wydana w 1989 roku doskonała praca Witolda Molika¹. Natomiast stosunkowo mało uwagi poświęcano polskim studentom w niemieckich politechnikach, pomimo, że liczebność Polaków w obu rodzajach uczelni jest porównywalna.

Podobnie jak w przypadku uniwersytetów nie wszystkie szkoły techniczne cieszyły się równą popularnością wśród gości z Poznańskiego, Galicji lub Kongresówki. Na uwagę zasługuje Wyższa Szkoła Techniczna (Technische Hochschule) w Darmstadt, najchętniej odwiedzana — obok Politechnik w Berlinie-Charlottenburgu i Monachium oraz Szkoły Politechnicznej w Karlsruhe — przez polskich studentów. O ile jednak tradycja obecności Polaków w Berlinie lub Karlsruhe sięgała głęboko w wiek XIX, kolonia w Darmstadt powstała nagle, na początku lat dziewięćdziesiątych, stając się dobrym przykładem mobilności młodzieży polskiej, szukającej możliwie najlepszych źródeł wykształcenia². Historia kolonii darmstadtzkiej odzwierciedla także w dużym stopniu dzieje innych polskich grup akademickich w niemieckich politechnikach.

Okolo roku 1894 polska kolonia akademicka w Darmstadt była już na tyle silna, by móc stworzyć pierwszą organizację — Koło Polskie. Dlatego też ten rok uznano za dolną cezurę czasową artykułu. Granicę górną wyznaczył wybuch I wojny światowej, który praktycznie uniemożliwił

¹ W. Molik, *Polskie peregrynacje uniwersyteckie do Niemiec 1871—1914*, Poznań 1989; tamże obszerna bibliografia. Por. rec. S. Kieniewicz, PH, t. LXXXI, z. 1. O rolniczych studiach Polaków por. S. Brzozowski, *Polacy na studiach gospodarstwa wiejskiego w Niemczech w XIX i XX wieku*, Wrocław 1989.

² Np. obecność Polaków z Kongresówki była zaznaczana w Karlsruhe od roku akademickiego 1861/62 — do 1872/73 — od 7 do 22 rocznie (później podawano już, podobnie jak we wszystkich uczelniach niemieckich, tylko ogólną liczbę studentów rosyjskich) — *Adressbuch der Polytechnischen Schule (Technischen Hochschule) Karlsruhe*. Natomiast do połowy lat osiemdziesiątych w Darmstadt studiował tylko jeden Polak — Józef Maniewski z Poznania (1880—1883), nota bene mieszkający i pracujący później w Moguncji — *Adressen-Verzeichniss der ehemaligen Studierenden der höheren Gewerbschule der technischen Schule, sowie der polytechnischen Schule, bezw. technischen Hochschule zu Darmstadt*, Darmstadt 1885, s. 48.

studentom z zaboru rosyjskiego — a oni stanowili decydującą większość Polaków w Darmstadt — naukę w Technische Hochschule³.

Co spowodowało tak nagły wzrost popularności szkoły w stolicy Hesji? Powstała w 1836 roku „Wyższa Szkoła Przemysłowa”, przemianowana w 1864 na „Szkołę Techniczną”, w 1869 — „Heską Szkołę Politechniczną”, a w 1877 na „Wyższą Szkołę Techniczną” początkowo niczym nie wyróżniała się wśród stosunkowo licznych w Niemczech uczelni tego typu⁴. O początkowej małej popularności szkoły świadczy też skromny, do lat dziewięćdziesiątych udział cudzoziemców (tab. 1).

Tabela 1

Studenci cudzoziemscy w Darmstadt 1869—1894

Rok	Studenci ogółem	Cudzoziemcy ogółem	Poddani rosyjscy
1869	62	5	1
1869/70	177	6	—
1872/73	222	19	—
1875/76	237	26	1
1880/81	165	6	—
1883/84	195	13	2
1886/87	251	18	2
1891/92	477	37	7
1893/94	716	70	23

Źródło: Hessisches Staatsarchiv, Akten der Gross-herzogliche Zentralstelle für die Landstatistik, G 13 Fsz. 40.

Wyraźnie widoczny na początku lat dziewięćdziesiątych przełom — tak w ogólnej liczbie studentów, jak i gości zagranicznych — przede wszystkim Rosjan, był funkcją wielu czynników. Już w roku akademickim 1882/83 otwarto w Darmstadt pierwszą w Europie Katedrę Elektrotechniki, w roku 1890/91 przemianowaną na Instytut Elektrotechniki,

³ Wykazy studentów z dwóch pierwszych lat I wojny światowej podają najwyżej dwa nazwiska studentów-Polaków (z Galicji) w semestrze. Także pierwszy wykaz powojenny — na semestr letni 1919 informuje o dwóch studentach przyznających się do narodowości polskiej — *Personal-Verzeichnis der Grossherzoglich Hessischen Technischen Hochschule zu Darmstadt für das Winter-Semester [1914/15, 1916]; Mitgliederbestand der Technischen Hochschule Darmstadt im Sommer-Semester 1919.*

Należy tu jednak nadmienić, że nawet długo po ukończeniu studiów absolwenci Technische Hochschule utrzymywali z sobą bliski kontakt — w 1924 roku przy Stowarzyszeniu Techników Polskich powstało „Kolo Darmsztadczyków”. — J. Kubiowski, *Zagraniczne studia elektryków polskich*, [w:] *Historia elektryki polskiej t. I*, Warszawa 1976, s. 112.

⁴ O historii Wyższej Szkoły Technicznej — E. Viehhaus, *Hochschule-Staat-Gesellschaft*, [w:] *100 Jahre Technische Hochschule Darmstadt. Jahrbuch THD 1976/77*, s. 57—111; tenże, *Wyższa Szkoła Techniczna w Darmstadicie 1836—1914*, [w:] *150 lat wyższego szkolnictwa technicznego w Warszawie 1826—1976*, Warszawa 1976, s. 61—68; M. Viehhaus, *Chronik zur Entwicklung der Technischen Hochschule Darmstadt*, [w:] *100 Jahre*, s. 13—30.

kierowany przez doskonałego fachowca prof. Erazma Kittlera⁵. W 1888 roku zawarto umowę z innymi krajami Rzeszy, uznającą studia w Darmstadt za równoprawne ze studiami w innych niemieckich politechnikach — w Akwizgranie, Berlinie, Brunszwiku, Dreźnie, Hanowerze, Karlsruhe, Monachium i Stuttgarcie⁶.

Rok 1895 przyniósł nadanie kierownikowi szkoły tytułu „rektora”, a w cztery lata później przyznano prawo nadawania absolwentom tytułu inżyniera dyplomowanego oraz uprawnienia do promocji doktorskich⁷.

Darmstadt należał także, obok Karlsruhe i Brunszwiku, do trzech niemieckich szkół technicznych nie wymagających od studentów legitymowania się dyplomem maturalnym — co było szczególnie istotne dla przybyszów z Rosji⁸. Dla tych ostatnich atrakcyjne były także nastroje antypruskie w Niemczech południowych oraz potaniający studia wysoki kurs rubla w stosunku do marki niemieckiej. Mąż Marii Mikołaja II z księżniczką heską Aleksandrą (w 1896 roku), zacieśniał kontakty między Darmstadem a Petersburgiem; częste i szeroko opisywane wizyty cara w Hesji, też mogły robić reklamę zyskującej sławę politechnice⁹.

Dla poddanych rosyjskich narodowości żydowskiej studia w Niemczech były (przynajmniej początkowo) ucieczką przed numerus clausus uczelni rosyjskich. Stosunkowo łatwiej było im też przeskoczyć barierę językową¹⁰.

Wyższa szkoła Techniczna w początku lat dziewięćdziesiątych zachęcała w rozesyłanych zawiadomieniach do podejmowania studiów przez cudzoziemców. *Haupt- und Residenzstadt des Grossherzogthums — pisano — mit circa 60000 Einwohnern wird wegen ihrer breiten luftigen Strassen, stattlichen öffentlichen Plätze und Park-Anlagen, wegen ihrer waldreichen Umgebung, sowie wegen ihrer vortheilhaften Lage als gesunder und angenehmer Aufenthalt hochgeschätzt. — Die Stadt selbst, sowie ein Reihe bedeutender Städte der nächsten Umgebung (Frankfurt*

⁵ E. Viefhaus, *Hochschule*, s. 101—103; M. Viefhaus, *Chronik*, s. 18. „Sale wykładowe i rysunkowe — pisał jeden z polskich studentów w Darmstadt — urządzone są bardzo starannie, ale najwięcej pracy, kosztów i usiłowań zwrócono ku urządzeniu pracowni naukowych fizycznych, chemicznych, elektrotechnicznych i mechanicznych. Światową swą sławę zawdzięcza Darmstadt swemu wydziałowi elektrotechnicznemu, z którym z politechnik niemieckich równać się może jedynie Karlsruhe. Lecz na innych także wydziałach, szczególnie na mechanicznym są między profesorami pierwszorzędne siły. Zaletę tutejszego sposobu nauczania stanowi utrzymywanie ciągłego, silnego związku z praktyką — Przy porządnej i sumiennej pracy ma się tu wszelkie dane nabycia bardzo dobrego technicznego wykształcenia”. — A. B. [Artur Baumburg], *Korespondencja z Darmstadt*, „Tekka”, 1903, nr 3, s. 144.

⁶ *Programm der Grossherzoglich Hessischen Technischen Hochschule zu Darmstadt für das Studienjahr 1888/89*, Darmstadt 1888, s. I.

⁷ M. Viefhaus, *Chronik*, s. 18 n.

⁸ *Verhandlungen der zweiten Kammer der Landstände des Grossherzogthums Hessen in den Jahren 1897/90*, s. 593 (protokół z posiedzenia w dn. 15 lutego 1898).

⁹ C. Weill, *Les Étudiants Russes en Allemagne 1900—1914*, „Cahiers du monde russe et soviétique” t. XX(1979), z. 2, s. 204—208; K. Rzepa, *Socjaliści polscy w Niemczech do 1914 roku*, Warszawa 1988, s. 170.

¹⁰ C. Weill, op. cit.; *Deutschland war für die Ostjuden das Land der Dichter und Denker, das Land Schillers und Kants. Die Sprache schien den Jidschen, in dem man aufgewachsen und erzogen war, nahe verwandt, so dass man glauben könnte, sie sich leichter und schneller aneignen zu können als irgendeiner europäischen Sprache.* — S. Adler-Rudel, *Ostjuden in Deutschland 1880—1940*, Tübingen 1959, s. 12.

a.M., Mainz, Wiesbaden, Worms, Aschaffenburg, Heidelberg, Mannheim), bieten durch ihre interessanten Bauwerke älterer und neuerer Zeit, ihre Kunstsammlungen und Fabriken ausreichende Gelegenheit zu lehrreichen und vielseitigen Excursionen. Mit einer Anzahl von Fabriken ist das Ubereinkommen getroffen, dass den Studirenden der technischen Hochschule der Zutritt in die Werkstätten auch während der Dauer der Arbeitszeit gestattet wird. — Nach dem Vorstehenden kann man Darmstadt als einen zu erstem Studium recht wohl geeigneten Ort bezeichnen. Das Studium an der hiesigen technischen Hochschule wird namentlich dadurch bedeutend gefordert, dass den Studirenden die directe Unterweisung seitens der Professoren in reichem Maasse zu Theil wird¹¹.

W tych sprzyjających warunkach liczba cudzoziemców (szczególnie z Imperium Rosyjskiego) w Technische Hochschule Darmstadt wzrastała systematycznie, osiągając apogeum w roku akademickim 1906/07¹².

Tabela 2

Liczba cudzoziemców w Darmstadt w latach 1895—1914
(semestry zimowe)

Lata	Studenci ogółem	Cudzoziemcy ogółem	Poddani rosyjscy
1895/6	954	113	51
1897/8	1332	284	130
1899/00	1638	399	173
1901/02	1783	453	206
1903/04	1968	545	330
1906/07	2063	671	525
1908/09	1539	353	253
1910/11	1803	509	327
1913/14	1611	362	210

Źródło: *Personal-Verzeichnis der Grossherzoglich Hessischen Technischen Hochschule (1896—1914)*.

Jak na tym tle rysowała się polska kolonia studencka? Przed próbą odpowiedzi na to pytanie należy zasygnalizować problem, poruszony także przez Witolda Molika — kwestię poczucia narodowego — przede wszystkim studentów pochodzenia niemieckiego i żydowskiego¹³. W przypadku

¹¹ *Mittheilungen über die Stadt Darmstadt und den Aufenthalt daselbst*, Darmstadt 1890 (i 1892). Także koszty utrzymania były w Darmstadt niższe i bardziej stabilne niż w innych miastach akademickich. Np. koszt mieszkania utrzymywał się na niskim poziomie 14—20 marek miesięcznie aż do końca pierwszej dekady XX wieku — *Mittheilungen*, op. cit.; „Darmstädter Studentischen Nachrichten” (1908—1912).

¹² Podobnie jak w innych niemieckich politechnikach, w Darmstadt studiowała młodzież z prawie całego świata. W semestrze letnim 1902 studenci zagraniczni reprezentowali następujące kraje: Belgia (2), Bułgaria (5), Dania (2), Anglia (7), Francja (3), Włochy (5), Luksemburg (1), Holandia (15), Norwegia (25), Austro-Węgry (87), Rumunia (19), Rosja (188), Szwecja (11), Szwajcaria (25), Serbia (4), Hiszpania (4), Turcja (2), USA (2), Argentyna (1), Kolumbia (1), Urugwaj (1), Trynidad (2), Indie Wschodnie (1), Kraj Przylądkowy (1), Australia (2), Japonia (1), Persja (1). — *Personal... für das Sommer-Semester 1902*.

¹³ W. Molik, op. cit., s. 20—24.

kolonii darmstadzkiej natrafiono na te same problemy co inni badacze¹⁴. Podobnie jak W. Molik wychwytywałem ewentualnych Polaków z drukowanych w każdym semestrze (od semestru letniego 1896) wykazów studentów i następnie porównując ich dane biograficzne, próbowałem dokładniej określić ich przynależność narodową. Z poddanych analizie prawie 450 osób o polskich nazwiskach lub pochodzących z ziem polskich, kryteriom selekcji oparło się 352 — 173 dyplomantów (*Fach-Vorprüfung* po dwóch latach lub końcowy *Fach-Schlussprüfung*) i 179 studentów przebywających w Darmstadt przez czas krótszy¹⁵. Weryfikacja była stosunkowo łatwiejsza w przypadku dyplomantów, których akta zachowały się w archiwum Technische Hochschule. Wypełniane przed każdym egzaminem ankiety dostarczają dużo informacji personalnych — o pochodzeniu społecznym, ukończonych szkołach średnich, odbytych praktykach zawodowych, ewentualnych innych wyższych uczelniach odwiedzanych przez studenta. Dokumenty personalne, szczególnie odręcznie pisane życiorysy dostarczają także licznych wskazówek (jak np. zmiana pisowni nazwiska, stosowanie polskich znaków narodowych), które pomagają określić z dużym prawdopodobieństwem stopień świadomości narodowej. Akta zawierają często, niezwykle ważną przy określaniu narodowości późniejszą korespondencję, dotyczącą przeważnie odtworzenia zaginionych w czasie I wojny świadectw.

Wyrównane dane o pochodzeniu studentów zawierają częściowo zachowane w Stadtarchiv Darmstadt akta meldunkowe. Pewnych informacji dostarczyła także kwerenda archiwalna w byłym CA KC PZPR, gdzie przechowywane są m.in. sprawozdania Sekcji ZZSP/PPS lub protokół polskiego sądu akademickiego z listą świadków. Próbowano także, najczęściej bez większych rezultatów, określić dalsze losy rozpatrywanych studentów.

Jednakże w przypadku tak delikatnego i trudnego problemu, jakim jest poczucie świadomości narodowej, możliwość popełnienia błędu jest wyjątkowo duża. Dlatego też postanowiłem zamieścić aneks, zawierający wykaz studentów uznanych za Polaków — w nadziei, że pomoże to w skorygowaniu ewentualnych błędów.

Stan liczebny polskich studentów w Darmstadt przedstawia poniższe zestawienie:

Liczba polskich studentów (powyższe zestawienie nie uwzględnia tzw. „gości” nie posiadających pełnego statusu studentów) umiejscawia Darmstadt w czołówce niemieckich uczelni technicznych odwiedzanych przez Polaków. Warto podać dla porównania kilka liczb: Berlin 51 (1904), 35 (1906), 29 (1909/10), 14 (1911/12), Brunzwik 20 (1898), 14 (1902), 11 (1904); Drezno 9 (1903), 14 (1904), 47 (1909); Karlsruhe (z „gośćmi”)

¹⁴ Por. m.in. A. Cała, *Kwestia asymilacji Żydów w Królestwie Polskim 1864—1897*, Warszawa 1989; T. Stegner, *Polonizacja Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim 1815—1914*, PH t. LXXX, 1989, z. 2.

¹⁵ W. Molik, op. cit., s. 22; Informacje zawarte w wykazach (*Personal-Verzeichnis der Grossherzoglich Hessischen Technischen Hochschule zu Darmstadt*) są często mylące — podają np. miejsce urodzenia, a nie zamieszkania. I tak np. urodzony w Starokonstantynowie Benno Basis był wychowany i uczęszczał do polskich szkół w Warszawie, a urodzony w Paryżu Jerzy Hirszowski przez całe życie mieszkał także w tym mieście. Z kolei ojcem urodzonego w Galicji Stanisława Prus-Szczepanowskiego był obywatel brytyjski — Archiv der Technischen Hochschule Darmstadt [dalej cyt.: ATHD], Diplomakten.

Zestawienie 1

Polscy studenci w Technische Hochschule Darmstadt w latach 1896—1914* (zaliczony przynajmniej jeden semestr w roku akademickim)

Rok akademicki	Liczba studentów
1895/96	28
1896/97	58
1897/98	83
1898/99	81
1899/00	76
1901/02	85
1902/03	66
1903/04	83
1904/05	79
1905/06	86
1906/07	72
1907/08	68
1908/09	56
1909/10	66
1910/11	64
1911/12	62
1912/13	53
1913/14	37

Źródło: *Personal-Verzeichnis... 1896—1914*

* Brak danych za rok 1900/1901

około 130 (1906), 105 (1907/08); Monachium 26 (1904), 30 (1906), 39 (1909/10), 62 (1911/12)¹⁶.

Więcej informacji o polskich studentach przynosi analiza drukowanych wykazów i zachowanych materiałów archiwalnych. Inaczej niż w przypadku Polaków-studentów niemieckich uniwersytetów, którzy w olbrzymiej większości pochodzili z zaboru pruskiego¹⁷, 257 studentów (73,00%) urodziło się w Królestwie Polskim, 38 (10,80%) w Rosji (w gra-

¹⁶ W. Molik, op. cit. s. 63; A. Karbowski, *Młodzież polska akademicka za granicą 1795—1910*, Kraków 1910, s. 89, 147, 154, 261.

Między politechnikami — podobnie jak między uniwersytetami niemieckimi istniał swobodny przepływ polskich studentów. Wśród polskich dyplomantów pięciu studiowało wcześniej w Politechnice berlińskiej; po dwóch — w Wyższych Szkołach Technicznych w Brunzswiku, Karlsruhe, Stuttgarcie, Akwizgranie oraz Mittweidzie; po jednym — w uniwersytetach w Królewcu i Monachium. Stosunkowo duża grupa polskich akademików studiowała już wcześniej także na innych uczelniach — pięciu w Uniwersytecie Warszawskim, dziesięciu na Politechnice Warszawskiej, trzech na Politechnice Lwowskiej, po dwóch w Uniwersytetach w Liège, Zurychu, Petersburgu oraz Politechnice w Wiedniu; po jednym w Uniwersytecie w Genewie i Charkowie oraz w Politechnikach — w Petersburgu, Charkowie, Zurychu i Leoben. — ATHD, Diplomakten.

¹⁷ Według obliczeń W. Molika w 1885 roku z zaboru pruskiego pochodziło

nicach z 1914 r.), 28 (7,95%) w Galicji z Bukowiną, 25 (7,10%) w zaborze pruskim, 3 (0,85%) w Niemczech, 1 (0,28%) we Francji. Większość studentów z zaboru rosyjskiego pochodziła z większych miast — gubernialnych lub przemysłowych, z zaboru pruskiego i austriackiego — z mniejszych miast lub wsi. I tak 100 studentów pochodziło z Warszawy, 33 z Łodzi, 13 z Kalisza, 12 z Białegostoku, 7 z Włocławka, po 6 z Pabianic i Krakowa, po 5 z Konina i Dąbrowy Górniczej, po 4 z Będzina, Radomia i Częstochowy, po 3 z Płocka, Piotrkowa, Kutna, Kielc, Grodna i Gniezna, po 2 — ze Starokonstantynowa, Borosian, Zgierza, Wilna, Tomaszowa, Zamościa, Lachowicz, Radomska, Drohobycza, Suwałk, Lwowa, Łowicza, Łomży, Siemiatycz i Poznania.

Zachowane akta dyplomantów zezwoliły na odtworzenie struktury społecznej tej części polskich studentów. Ze 173 — 145 akademików podało w swoich życiorysach zawód ojca. Najwięcej — 46 przyznało się do pochodzenia z rodzin kupieckich, 22 — właścicieli ziemskich, 17 — fabrykantów, 14 — prawniczych (w tym 8 adwokatów), 11 — lekarskich, 10 — urzędniczych. 4 studentów podało jako zawód ojca — kamienicznik, 3 — „obywatel” (*Bürger*), po 2 — duchowny ewangelicki, profesor uniwersytetu i rolnik, po 1 — mistrz murarski, kierownik fabryki, właściciel drukarni, młynarz, dyrektor banku, kasjer, dziennikarz, aptekarz, technik, artysta-drzeworytnik, inżynier, nadleśniczy, maszynista.

Analiza obecności Polaków w Darmstadt uwidacznia dwa okresy nagłego zmniejszenia się polskiej kolonii — rok 1902/1903, po którym liczba studentów Polaków powróciła do poprzedniego stanu, a nawet go przewyższyła i rok 1906/1907, od którego datuje się już systematyczny i nieprzerwany spadek liczby Polaków w Technische Hochschule.

Pierwsze załamanie można tłumaczyć faktem jednoczesnego ukończenia studiów przez grupę Polaków, zaczynających naukę w okresie „boomu” lat 1897/98. W grę mógł wchodzić także spadek atrakcyjności elektrotechniki — kierunku do tej pory będącego magnesem dla studentów z całego świata¹⁸.

Zmianę zainteresowań także polskich studentów potwierdza analiza ich kierunków studiów (Tab. 3).

Tendencję spadkową ogólnej liczby studentów rosyjskich w niemieckich szkołach technicznych (na przykładzie Berlina, Brunszwiku i Drezna) między 1902 a 1904 rokiem potwierdzają także badania przeprowadzone przez Claudie Weill¹⁹.

Rozpoczynająca się w 1904 a osiągająca apogeum w 1906 roku tendencję wzrostową należy wytłumaczyć przede wszystkim wojną rosyjsko-japońską i wypadkami rewolucyjnymi — a w ich wyniku nagłym wzrostem nastrojów antysemickich, a także — w przypadku Polaków — strajkiem szkolnym. Stefan Rychliński z Warszawy tak pisał (zachowano oryginalną pisownię) w swoim życiorysie: *Ein Semester vom Oktober 1905*

83,4% polskich studentów, z rosyjskiego — 14,0%, z austriackiego — 4,4%; i analogicznie w 1895 — 68,1% — 23,3% — 8,6%; 1905 — 72,1% — 21,7% — 6,2%; 1914 — 74,8% — 18,5% — 6,7%. — W. Molik, op. cit., s. 69.

¹⁸ E. Vieffhaus, *Hochschule*, s. 104.

¹⁹ C. Weill, op. cit., s. 211. Władze uczelni zazwyczaj traktowały poddanych rosyjskich jednakowo, nie biorąc pod uwagę przynależności narodowej. Dlatego też wszelkie kwestie odnoszące się do studentów rosyjskich dotyczą także Polaków, w olbrzymiej większości pochodzących przecież z Kongresówki lub Rosji.

Tabela 3

Kierunki studiów Polaków w latach 1895/96, 1898/99, 1901/02, 1906/07, 1910/11, 1913/14 (E — elektrotechnika, M — budowa maszyn, Ch — chemia, A — architektura, I — inżynieria ogólna, P — papiernictwo)

Lata	Liczba polskich studentów	Polscy studenci — podział w/g kierunków studiów											
		E	%	M	%	Ch	%	A	%	I	%	P	%
1895/6	28	19	67,8	7	25	1	3,6	1	3,6	—	—	—	—
1898/9	81	48	59,3	24	29,6	8	9,9	1	1,2	—	—	—	—
1901/2	85	47	55,3	36	42,4	1	1,2	1	1,2	—	—	—	—
1906/7	72	16	22,2	33	45,8	10	13,9	4	5,6	9	12,5	—	—
1910/11	64	17	26,5	32	50	4	6,3	6	9,4	5	7,8	—	—
1913/14	37	8	21,6	17	46	3	8,2	6	16,2	2	5,4	1	2,7

Źródło: *Personal-Verzeichnis... 1896, 1898/99, 1901/02, 1906/07, 1910/11, 1913/14.*

bis Februar 1906 in der Warschauer Technischen Hochschule immatrikuliert, aber nicht studiert, weil die Hochschule des Schulstreikes wegen geschlossen war²⁰. Analiza akt dyplomantów potwierdza, że nie był to przypadek odosobniony²¹.

W roku akademickim 1906/1907 rozpoczął się jednak spadek liczby studentów z Imperium Rosyjskiego — w tym i Polaków. Przyczyny były tym razem głębsze i bardziej różnorodne. Pierwsze oznaki niechęci wobec gości z Europy Wschodniej i Południowej dało się zauważyć w Niemczech już w końcu lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia. „Zachowanie się niemieckich studentów — pisał w 1897 roku studiujący w Darmstadt Adam Kozanecki — wobec ich obcych kolegów, kiedyś podobno bardzo *correcte*, stało się od pewnego czasu wysoce niezyczliwe. Cały ubiegły rok szpalty „Akademische Mitteilungen” (organ związkowy dziesięciu politechnik niemieckich) przepełnione były wycieczkami przeciw cudzoziemcom, a w ostatnich czasach — debatami nad ograniczeniem ich liczby. Zgodzono się, że najskuteczniejszym środkiem byłoby podwyższenie wpisów dla cudzoziemców, nie było tylko zgody do jakiej wysokości — Przedstawiciel Drezna proponował egzamin wstępny z języka niemieckiego dla obcych”²².

Niniejszy nastrój niechęci nie ominął także Darmstadt. I tutaj cudzoziemskich studentów zaczęto oskarżać o konkurencję wobec niemieckich techników. Sprawa trafiła na forum heskiego parlamentu, gdzie też zarzuty zaczęto adresować konkretniej — *besonders lieb sind uns bekannter*

²⁰ ATHD, Diplomakten (teczka S. Rychlińskiego).

²¹ W latach 1905—1907 oprócz Rychlińskiego studia w Darmstadt rozpoczęło ośmiu innych studentów Politechniki Warszawskiej (M. Choynowski, A. Dickstein, W. Iwanicki, S. Jarkowski, R. Nestvogel, W. Rudowski, R. Swierczyński i L. Tokar). — ATHD, Diplomakten.

Kłopoty polskich studentów z uczelniami rosyjskimi rozpoczęły się już jednak wcześniej — np. Aleksy Olszewski został w wyniku rozruchów studenckich relegowany w 1899 r. z Instytutu Technologicznego w Charkowie — tamże, te czka A, Olszewskiego.

²² Ad[am] Koz[anecki], *Darmstadt, w październiku, „Kraj” 1897, nr 40.*

Massen ja die polnischen Juden [podkr. w oryg. — J.K.], *die an den Hochschulen herumstudiren*²³.

Tym razem skończyło się na pogrózkach i interpelacjach. Sprawa ucichła, ale w roku 1905 — wyłynęła ze zdwojoną siłą. W parlamencie heskim 14 lutego 1905 roku zaproponowano nie tylko podniesienie opłat dla cudzoziemców, ale także ograniczenie ich praw w stosunku do studentów niemieckich — *zu Beginn eines jeden Semesters ein Zeitraum von etwa vierzehn Tagen ausschliesslich für Anmeldung und Belegen von Plätzen reserviert ist für die deutschen Studierenden. Innerhalb dieser vierzehn Tage nach Beginn des Semesters ist es einem Ausländer nicht möglich, irgendwie auf der Hochschule einen Platz zu belegen; er muss warten, bis die vierzehn Tage herum sind*²⁴.

Cztery miesiące później — 14 czerwca 1905 roku poseł Koehler stwierdził, iż *die stammverwandten Holländer, Skandinavier, Deutsch Österreicher möchte ich nicht* [podkr. w oryg. J.K.] *zu diesen Ausländern gerechnet wissen, die wir abzuschieben hätten*²⁵. Na posiedzeniu tym, prawie w całości poświęconym studentom z Rosji, zaproponowano nie tylko przedłużenie okresu „pierwszeństwa” Niemców na początku każdego semestru z dwóch do trzech tygodni (propozycji nie przyjęto), lecz także zgłoszono wniosek o konieczności posiadania matury²⁶.

Studenci, którzy rozpoczęli studia w Darmstadt po semestrze 1909/10 a będący absolwentami siedmioklasowych szkół realnych lub handlowych mieli olbrzymie trudności z dopuszczeniem do egzaminu wstępnego (*Vorprüfung*) lub końcowego (*Schlussprüfung*). O możliwości dopuszczenia do egzaminu dyplomowego zaczęło decydować heskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych²⁷.

Sytuacja powyższa była istotnym utrudnieniem dla Polaków — podanych rosyjskich, którzy w znacznej części byli absolwentami szkół nie zakończonych egzaminem dojrzałości. Spośród 173 dyplomantów, gimnazja (klasyczne i humanistyczne) ukończyło 66 osób (38,15%), szkoły realne z klasą uzupełniającą — 9 (5,2%), realne — 53 (30,64%), handlowe 24 (13,87%), przemysłowe i rzemieślnicze — 21 (12,14%)²⁸.

Musiało to w wielu przypadkach skomplikować działalność polskich studentów i przypuszczalnie także nieraz uniemożliwiało ukończenie studiów. Przykładem może być tutaj sprawa Kazimierza Bogackiego, który na swoje podanie o dopuszczenie do egzaminu końcowego otrzymał w

²³ *Verhandlungen*, s. 66. O problemie żydowskim w niemieckich wyższych uczelniach i „konkurencji żydowskiej” por. N. K a m p e, *Studenten und „Judenfrage” im Deutschen Kaiserreich*, Göttingen 1988, s. 99—110.

²⁴ *Verhandlungen ... in den Jahren 1903/1906. Zweiunddreissigster Landtag, Vierter Band*, s. 2567.

²⁵ Tamże, *Fünfter Band*, s. 3279. Najwyższych władz. O ile w niemieckich szkołach technicznych w 1903 roku wśród 2242 cudzoziemców studiowało 914 Rosjan (43%), w 1906 — 2483 — 1361 (55%), w 1908 — 2264 — 1077 (48%). — „Darmstädter Studentische Nachrichten”, nr 17 z 23 stycznia 1909.

W Darmstadt dopiero w semestrze zimowym 1907/1908, po raz pierwszy od kilku lat, liczba studentów heskich, przewyższyła liczbę studentów rosyjskich. — *Verhandlungen... Vierter Band*, s. 2675 (protokół posiedzenia z dnia 17 marca 1908).

²⁶ Tamże, s. 3289. Liczba studentów rosyjskich zaczęła istotnie budzić obawy

²⁷ *Verhandlungen... in den Jahren 1911/1914, fünfunddreissigster Landtag, Zweiter Band*, s. 1690 (protokół posiedzenia z dnia 28 lutego 1913).

²⁸ Informacje zawarte w życiorysach dyptomatów — ATHD, Diplomakten.

lipcu 1912 roku następującą odpowiedź — *Herrn Bogacki konnte der Grad eines Diplom-Ingenieurs aber nicht erteilt werden, da er kein humanistisches Gymnasium, sondern eine siebenklassige Realschule besucht hatte*²⁹.

Wskazywano także na rozwiążłość i swobodę obyczajową poddanych rosyjskich — i powstałe w wyniku tego problemy: *die Frauenwelt Darmstadt hat manche unangenehme Produkte der Anwesenheit der ausländischen Studenten zu Fühlen gehabt, und es wird mir insbesondere von einem Vormundschaftsrichter bestätigt, dass es ganz entsetzlich sei, wie viele von den ausländischen Studenten auch hier ihre Verpflichtungen, die in lebenden Produkten zutage getreten sind, sich fortwährend weiter entwickeln und immer mehr Geld kosten, und dass es für die hiesigen Einwohner keine Möglichkeit gebe, in Russland etwa einen Prozess zu führen, wodurch die russischen Studenten veranlasst werden würden, ihre Alimentationsverbindlichkeiten zu erfüllen*³⁰.

Znacznie wzrosły także obciążenia finansowe cudzoziemców. O ile jeszcze w latach dziewięćdziesiątych XIX w. opłaty, jednakowe dla wszystkich, wynosiły: wpisowe 10 marek, czesne (za semestr) 60—70 m, opłata ze egzamin końcowy 60 m, to w roku 1904/05 wpisowe — dla Niemców 10 m, dla cudzoziemców — 30, czesne — 120 i 150 marek. Natomiast w roku 1907/08 wysokość wpisowego się nie zmieniła, czesne — dla Niemców 120 marek, dla cudzoziemców — 200, egzamin końcowy — 100 i 200, egzamin doktorski 240 i 400 marek³¹. Według obliczeń władz uczelni przeciętny Niemiec płacił w roku 1910 178 marek, cudzoziemiec — 264; rok później — Niemiec nadal 178 marek, cudzoziemiec 269³².

Także raptownie zaostarzająca się na początku drugiej dekady XX wieku międzynarodowa sytuacja polityczna, odzwierciedliła się w stosunkach studenckich. Wypowiadający się wiosną 1912 roku o cudzoziemcach studenci Politechniki Hanowerskiej stwierdzili: *Das Studium der Ausländer an den deutschen Technischen Hochschulen bedeutet in seinen Folgeerscheinungen eine schwere wirtschaftliche Schädigung der deutschen Industrie und des deutschen Handels* [podkr. w oryg. — J.K.]³³.

Głos akademików z Hanoweru znalazł poklask niemieckich studentów w Darmstadt, nie bez podstaw określanego nieraz jako *russische Hochschulstadt*. Gorąca atmosfera osiągnęła stan wrzenia po zaszytymaniu przez niemieckiego studenta 13 listopada 1912 roku na jednej z głównych ulic Darmstadtu pochodzącego z Częstochowy Alfreda Weisera. To niewyjaśnione do końca, a powszechnie składane na karb pijaństwa morderstwo podeksycyowało opinię nie tylko w stolicy Hesji³⁴. Zebrani tydzień później — 20 listopada — przedstawiciele dwudziestu pięciu darm-

²⁹ Tamże, teczka K. Bogackiego (por. m.in. akta F. Lasara, S. Schlossberga, J. Schumpicha).

³⁰ *Verhandlungen... in den Jahren 1905/1908, Vierter Band*, s. 2675 (protokół posiedzenia z dnia 17 marca 1908).

³¹ *Programm der Grossherzoglich Hessischen Technischen Hochschule zu Darmstadt für das Studienjahr 1890/91; 1904/05; 1907/08*.

³² *Verhandlungen... in den Jahren 1911/1914, Zweiter Band*, s. 1691 (protokół posiedzenia z dnia 28 lutego 1913).

³³ „Studentische Nachrichten”, nr 1 z 26 kwietnia 1912.

³⁴ „Studentische Nachrichten”, numer specjalny z 26 listopada 1912.

szta dzkich korporacji i towarzystw studenckich stwierdzili: *iz die Ausländerzahl ist nach dem Muster der anderen Hochschulen auch bei uns zu reduzieren, um endlich einmal einigermassen gesunde Verhältnisse auf diesem Gebiete herbeizuführen*³⁵.

Na początku następnego roku sformułowano w Darmstadt już pełny, przeznaczony dla cudzoziemców katalog żądań i ograniczeń. Odtąd mogli być przyjmowani do Technische Hochschule tylko na statusie studentów (a nie także hospitantów, lub „gości”), co miało duże znaczenie finansowe. Świadectwo szkoły średniej musiało także w kraju wystawienia zezwalać na wstąpienie do uczelni technicznej. W dalszym ciągu obowiązywał zakaz zajmowania przez cudzoziemców miejsc w salach ćwiczeniowych w ciągu dwóch pierwszych tygodni każdego semestru. Student musiał się także wykazać znajomością języka niemieckiego oraz środkami materialnymi, wystarczającymi na utrzymanie. Zauważono jednocześnie, że *deutsche Volksgenossen aus dem Auslande genossen die Rechte der reichsdeutschen Studierenden*³⁶.

Systematycznie wprowadzane ograniczenia odstraszały od nauki w politechnikach niemieckich i skłaniały raczej do podejmowania studiów we Francji, Szwajcarii i Belgii. Po wybuchu I wojny automatycznie skreślono z listy 211 przedstawicieli państw Ententy, głównie poddanych rosyjskich³⁷.

Nic dziwnego, że rozpoczęty na początku lat dziewięćdziesiątych XIX stulecia najowocniejszy okres zorganizowanej działalności Polaków w Darmstadt zakończył się razem z upływem pierwszej dekady następnego wieku. Czas powstania pierwszych polskich organizacji w Technische Hochschule był także okresem przelomowym dla całego darmsztadzkiego ruchu studenckiego. O ile między 1840 a 1890 rokiem w Darmstadt powstało dziewięć organizacji studenckich, to między rokiem 1894 a 1890 — 23 oraz jedną reaktywowano. Po 1901 roku, do I wojny światowej powstało 17 towarzystw i korporacji (w tym cztery po 1910)³⁸.

Polskim studentom w Technische Hochschule — podobnie jak ich kolegom z innych niemieckich ośrodków naukowych — pobyt w Darmstadt zezwolił na praktycznie nieskrępowaną, choć nie zawsze jawną i oficjalną działalność organizacyjną. Do podjęcia bardziej zaawansowanej pracy skłaniały także warunki zewnętrzne: „Hessya cieszy się daleko większą wolnością niż Prusy. — pisał Stanisław Wysocki — Policja zachowuje się względnie przyzwoicie i nie rozwiązuje zebrzań, nie przesładuje mówców, tak jak to jest na porządku dziennym w Prusach”³⁹. Polityczną sielankę przerywały krótkotrwałe wizyty Mikołaja II, kiedy policja (jak np. w latach 1896 i 1897) rewidowała paszporty wszystkich poddanych ro-

³⁵ Tamże. Wskazywano np. na sąsiednie Karlsruhe, gdzie wprowadzono wstępny egzamin z języka, lub na Stuttgart, gdzie *Abiturienten russischer Schulen werden bis auf weiteres nicht unter die ordentlichen Studierenden aufgenommen* — tamże. O szykanach wobec poddanych rosyjskich por. C. Weill, op. cit., s. 214—219.

³⁶ „Studentische Nachrichten” nr 16 z 16 stycznia 1913.

³⁷ E. Vieffhaus, *Hochschule*, s. 110.

³⁸ *Personal-Verzeichnis für das Sommer-Semester 1914*. Niestety posiadamy tylko fragmentaryczne informacje o polskich organizacjach studenckich w Darmstadt. Stosunkowo najlepiej udokumentowana jest działalność socjalistów — i to tylko w latach 1896—1902.

³⁹ „Gazeta Robotnicza”, nr 50 z dnia 10 grudnia 1898 (korespondencja „Leona” — S. Wysockiego).

syjskich, a „niebezpiecznych nihilistów” wysyłała na czas pobytu cara do niedalekiego Heidelbergu⁴⁰.

Nie wiadomo dokładnie, kiedy rosnąca szybko polska kolonia akademicka w Darmstadt zaczęła się organizować. Przepuszczalnie w 1894 roku powstało tajne, nie zgłoszone władzom „Koło Polskie”, na krótko w 1895 roku nazwane „Kółem Polskim Pogoń”⁴¹. W 1896 roku „Koło” na pewien czas zawiesiło swoją działalność. Jednakże już w grudniu tego roku reprezentujący Darmstadt Stanisław Wysocki wziął udział w odbywającym się w Antwerpii zjeździe Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej za Granicą⁴².

Według swojej ustawy „Koło” miało na celu „zblizenie studentów Polaków w Darmstadt zamieszkałych dla wyrobienia solidarności, wspólnego kształcenia się w historii i literaturze polskiej i naukach społecznych, wyrobienia i kształcenia przekonań odpowiednio do ducha i wyobrażeń obecnych czasów, aby się przygotować do późniejszej działalności obywatelskiej”⁴³. Do „Koła” mogli należeć tylko „ludzie nieposzlakowanej uczciwości, uznający w zasadzie rozbiór i niewolę Polski za zbrodnię dziejową, a niepodległość jej za jedyny środek do podniesienia oświaty, moralnego i ekonomicznego rozwoju naszego narodu i uobywatelnienia ludu, uznający obecny ustrój społeczny za nieusprawiedliwiony”⁴⁴.

Powyższe ograniczenia, zapewne dość dowolnie interpretowane, a także fakt, że przyjęcie do „Koła” wiązało się z długim i skomplikowanym postępowaniem kwalifikacyjnym (rekommendacja kandydata przez dwóch członków „Koła”, dwumiesięczny okres próbny i w końcu decyzja poprzez balotaż) spowodowało konieczność stworzenia organizacji, do której wstąpienie wiązało się tylko z ustną deklaracją narodowościową. Stało się to tym pilniejsze, że statutowo tajne a zrzeszające stosunkowo niewielką część polskich studentów „Koło”, nie mogło reprezentować kolonii na zewnątrz. Także zapoczątkowana przez „Koło”, a przewidziana w statucie działalność oświatowa i samokształceniowa wymagała gromadzenia i udostępniania książek i czasopism oraz zbierania potrzebnych na nie pieniędzy, co jednak dla organizacji niejawniej było co najmniej problematyczne⁴⁵.

W 1895 roku zaczęła funkcjonować, oficjalnie zarejestrowana i zatwierdzona przez senat uczelni „Polska Czytelnia Akademicka”. Zapoczątkowane przez „Koło” kontakty z londyńską Centralizacją Związku Zagranicznego Socjalistów Polskich z powodzeniem kontynuował Stanisław Wysocki, który jako skarbnik „Czytelnii”, od lipca 1896 roku stale

⁴⁰ „Przedświt”, 1899 nr 11.

⁴¹ A. Karbowski, op. cit., s. 160. W 1894 powstało także pierwsze jawne stowarzyszenie studentów słowiańskich — „Związek Studentów Bułgarskich „Nauka””. — *Personal-Verzeichnis... für das Winter-Semester 1901/02*, s. 20.

⁴² Tamże; I. Boerner, *Działalność społeczna i polityczna Stanisława Wysockiego 1893—1920*, [w:] *Profesor inżynier Stanisław Odrowąż-Wysocki*, Warszawa 1932, s. 31.

⁴³ A. Karbowski, op. cit.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Już na początku 1895 roku „Koło” nawiązało korespondencję z londyńską redakcją „Przedświtu”, otrzymując zapewne nie tylko czasopismo, ale i wydawnictwa książkowe. — CA KC PZPR, 305/II/95 vol. 5, t. 2, k. 142; t. 4, k. 355.

Powstała przypuszczalnie także w 1894 roku „Bratnia Pomoc” miała zupełnie inny charakter i nie mogła najprawdopodobniej spełnić stawianych przez „Koło” żądań.

korespondował z redakcją „Przedświtu” i sekretariatem „Centralizacji”. Do „Czytelni” przychodziły teraz oprócz „Przedświtu” także „Z pola walki”, „Robotnik”, „Siła”, „Gazeta Robotnicza”, „Naprzód”, „Prawo Ludu”, „Biuletyn PPS”, „Równość”, „Krytyka”, „Radomszczanin”, „Górnik”, socjalistyczne czasopisma rosyjskie oraz prawie wszystkie wydawane na emigracji broszury i książki⁴⁶.

Działalność „Czytelni” zaczęła jednak szybko wykraczać poza udostępnianie lub sprzedaż literatury. Jesienią 1896 roku B. A. Jędrzejowski przesłał do Darmstadt listę składkową Galicyjskiej Partii Socjaldemokratycznej. Rozpropagowana przez Wysockiego wśród polskich studentów przyniosła stosunkowo duży dochód⁴⁷.

Wyróżniający się na tle innych ośrodków niemieckich Darmstadt zwrócił uwagę Centralizacji ZZSP. W czasie zjazdu Zjednoczenia Towarzystw Młodzieży Polskiej, odbywającego się w Antwerpii w grudniu 1896 roku, polecono Bolesławowi Miklaszewskiemu „wybadanie” Wysockiego i prawdopodobnie określenie jego ewentualnej przydatności organizacyjnej⁴⁸. Opinia Miklaszewskiego była zapewne pozytywna, ale droga do zostania członkiem ZZSP była długa. Uchwalona w 1894 roku ustawa Związku przewidywała, że „Kandydatura — winna być przedstawioną Centralizacji, która w przeciągu 2 tygodni może postawić swoje *veto*, po tym terminie kandydat podlega głosowaniu według regulaminu sekcji. Osoby lub sekcje przedstawiające kandydata Centralizacji obowiązane są podać treściwe wiadomości i o jego przeszłości, aby Centralizacja mogła porozumieć się z ludźmi, którzy go dawniej znali”⁴⁹.

W przypadku Wysockiego procedura ta trwała prawie rok — do 11 listopada 1897. Kandydat starannie wykorzystał ten czas do przygotowania socjalistycznego gruntu w Darmstadt. „Aby wyrwać młodych kolegów z pod wpływów narodowców — pisał w grudniu 1897 do Centralizacji — założyłem „Kółko nauk społecznych”, którego zadaniem było uczenie się teorii i historii socjalizmu. Kółko to rosło jak na drożdżach. Liczba 7 członków wkrótce się podwoiła i doszła wreszcie do 20”⁵⁰.

Wysockiemu udało się doprowadzić do stosunkowo rzadkiej w niemieckich uczelniach sytuacji, w której nieformalna grupa lewicowa prze-

⁴⁶ CA KC PZPR, 305/VII/42 podt. 7, k. 1v, 2v, 3, 5, 5v, 7—7v. W 1908 roku „Czytelnia” posiadała już około 30 czasopism, około tysiące tomów książek oraz „prawie całkowity zbiór broszur pozacenzuralnych i pozakordonowych”. — A. Karbowiak op. cit., s. 162.

⁴⁷ CA KC PZPR 305/VII/42 podt. 7, k. 3v—4: tamże 305/II/96 vol. 9, t. 4, k. 304.

⁴⁸ I. Boerner, op. cit., s. 31. Postępowanie takie było z pewnością podyktowane trudnościami przeżywanymi przez ZZSP — „Pod względem liczebnym Związek już w r. 1895 — pisano w sprawozdaniu za rok 1896 — doszedł prawie do *maximum* możliwego przy obecnym składzie czasowej i stałej emigracji naszej i przy obecnie wymaganych od członków kwalifikacjach. Dalszy wzrost odbywać się może tylko bardzo powoli i życzyć by sobie należało, aby takowy polegał przede wszystkim na wciąganiu do organizacji nowych miejscowości i pozyskiwaniu w nich jednego lub paru energicznych członków. Takich miejscowości nie objętych przez ZZSP jest jeszcze sporo — zwłaszcza w Niemczech” — CA KC PZPR, 305/II/4, k. 6.

⁴⁹ CA KC PZPR 305/II/38 podt. 2, k. 8.

⁵⁰ CA KC PZPR 305/VII/3, k. 6—7. Według informacji Wysockiego w 1897 r. wśród polskiej kolonii istniała następująca struktura polityczna: Zdecydowanych socjalistów — 15; Przyznających się do socjalizmu — 8; Bezbarwnych, sympatyzujących z socjalizmem — 10; Obojętnych — 25; Stańczyk — 1; Szowinista — 1; Klerykałów, antysemitów — 4 — (tamże, k. 7).

jęła nadzór nad polską kolonią akademicką. Prezesem „Koła” został Wysocki, a „Czytelnia” — Ignacy Boerner — także sympatyzujący z socjalizmem. Również czterej delegaci wystąpi przez Darmstadt w grudniu 1897 do Zurychu na zjazd „Zjednoczenia”, należeli do „zdecydowanych socjalistów”⁵¹.

Było jednakże jeszcze za wcześnie na założenie w Darmstadt Sekcji ZZSP, do czego potrzebowano pięciu członków. „Wśród całej naszej „frakcji” socjalistycznej — informował Wysocki Centralizację — znajduje się najwyżej 10 takich jednostek, które po powrocie do kraju oddadzą się sprawie [było to jednym z warunków przyjęcia do ZZSP — J.K.] — Takich, którzy już dziś wyraźnie i niezachwianie stoją na gruncie interesów klasy robotniczej jest zaledwie 5, z których 3 odgrywa rolę nie samokształcących się, lecz przygotowujących innych do działalności społecznej. Wobec tego sekcji w D. dziś nie opłaca się zakładać. Tymczasem — sam wystarczę. W przyszłości, jeżeli pozwolicie będę Wam podawał nazwiska kandydatów na członków ZZSP”⁵².

Z drugiej zaś strony grupa Wysockiego napotykała na opór i kontragitację innych orientacji socjalistycznych. Janusz Tański, były członek Związku Robotników Polskich, oskarżał ją o stawianie haseł politycznych i tym samym „zabagnianie socjalizmu”⁵³. Z kolei niejasny artykuł o kwestii żydowskiej zamieszczony w 4 numerze „Przedświtu” z 1898 oburzył Polaków pochodzenia żydowskiego, którzy wcześniej już „wszyscy przejęli się socjalizmem, dla którego mogą być bardzo użyteczni, dzięki swej znajomości proletariatu żydowskiego, z którego pochodzą”⁵⁴. Sprawa „Przedświtu” poruszyła również bardzo liczną w Darmstadt rosyjską kolonię socjalistyczną, oskarżającą Polaków wręcz o antysemityzm⁵⁵.

Pomimo trudności socjalistyczna grupa w Darmstadt, działała w 1898 roku coraz sprawniej. W pierwszej połowie roku przybyło dwóch nowych członków — Bronisław Petsch („Jan Wolski”) i Rafał Medres („Brauman”, „Klecki”) ⁵⁶. Z powodzeniem rozwijała się też działalność kolportażowo-agitacyjna: sprzedano 745 książek i broszur, w znacznej części przemycanych następnie na ziemie polskie, utworzono sekcję „Czerwonego Krzyża”, zajmującego się pomocą dla więźniów i emigrantów politycznych. Zyski z kolportażu oraz składki — na „Czerwony Krzyż” i specjalne cele

⁵¹ Tamże. K. Rzepa tłumaczy powstawanie akademickich grup socjalistycznych w Niemczech przede wszystkim przy szkołach technicznych (Darmstadt, Karlsruhe, Berlin, Brunzwick, Drezno, Freiberg) m.in. przez „sam fakt częstszych niż u innych akademików, kontaktów, choćby w czasie praktyk zawodowych, z klasą robotniczą” — K. Rzepa, op. cit., s. 170. Należy to chyba jednak złożyć przede wszystkim na karb „mody socjalistycznej”, panującej wśród młodzieży z Królestwa i Rosji, stanowiącej podstawę polskich kolonii studenckich w niemieckich politechnikach. Nie można tego natomiast powiedzieć o przeważającej w uniwersytetach młodzieży z zaboru pruskiego.

⁵² Tamże, k. 8.

⁵³ CA KC PZPR 305/VII/42 podt. 7, k. 58. Jednakże po śmierci Tańskiego w 1899 roku, sekcja w Darmstadt podjęła akcję uczczenia jego pamięci poprzez wydanie broszury zawierającej życiorys Tańskiego. — tamże, k. 126.

⁵⁴ Tamże, k. 69—70.

⁵⁵ Tamże. „Dopóki kwestii tej nie załatwimy — pisał Wysocki — nie możemy myśleć o utworzeniu sekcji”. — tamże, k. 71v.

⁵⁶ CA KC PZPR 305/II/44, k. 379, 450.

partyjne — przyniosły ponad 500 marek, stawiając Darmstadt na jednym z czołowych miejsc — nie tylko w skali Niemiec⁵⁷.

W listopadzie 1898 roku sytuacja polityczna w Darmstadt znormalizowała się na tyle, że Wysocki zaproponował kolejnych kandydatów do ZZSP — Ignacego Boernera („Miński”) i Alfonsa Kühna („Lasocki”), co w końcu umożliwiło stworzenie sekcji. Zgoda Centralizacji musiała nadejść szybko, skoro już 13 grudnia 1898 roku odbyło się zebranie konstytuujące, na którym zatwierdzono status sekcji⁵⁸.

Rezydencjonalny charakter Darmstadtu, miasta bardziej urzędniczego, niż przemysłowego warunkował pracę Sekcji Darmstadzkiej ZZSP (od VI zjazdu ZZSP w XII 1899, ustanawiającego Organizację Zagraniczną Polskiej Partii Socjalistycznej — Sekcji Niemieckiej nr 2 PPS). Stolica Hesji nigdy nie ściągała polskiej emigracji zarobkowej — niemożliwe było węc prowadzenie tu „pracy u podstaw”. Już na pierwszym posiedzeniu sekcji postanowiono wprawdzie zbadać stosunki panujące wśród Polaków w pobliskim Frankfurcie nad Menem, aby utworzyć tam polskie stowarzyszenie robotnicze i przygotować z „miejscowych sił” agitatorów dla zaboru pruskiego. Po miesiącu zrezygnowano jednak z tego pomysłu⁵⁹.

Dopiero od 1900 roku prowadzono systematyczną pracę oświatową wśród polskich robotników w Mannheim. Co niedziela sekcje w Darmstadt i Karlsruhe wysyłały tam na przemian prelegentów. W lecie 1900 roku Ignacy Boerner i dwóch studentów z Karlsruhe spędzili w Mannheim dwa miesiące. Zorganizowano dwa kursy — od 6 do 10 rano dla zmiany nocnej i od 18 do 22 dla dziennej. Zajęcia starano się dostosować do poziomu słuchaczy — dla analfabetów prowadzono naukę czytania i pisanie, dla bardziej zaawansowanych — wykłady z historii oraz nauk ekonomicznych i przyrodniczych⁶⁰. Musiano to robić rzeczywiście dobrze i z dużym wyczuciem, skoro odwiedzający Mannheim księża z Poznańskiego, zazwyczaj przeciwni podobnym inicjatywom — po zorientowaniu się, że młodzi socjaliści nie występują przeciwko religii — wręcz polecali robotnikom odwiedzanie wykładów⁶¹.

Na codzien pozostawała praca wśród polskiej kolonii w Darmstadt. Teoretycznie zakonspirowana przed innymi rodakami sekcja, musiała działać za pośrednictwem „Koła” i „Czytelni”. Z inicjatywy sekcji w „Kole Polskim” rozszerzono działalność społecznego kółka naukowego, po-

⁵⁷ CA KC PZPR 305/II/38 podt. 2, k. 102 („Sprawozdanie sekcji Darmstadzkiej za czas od 1/12/97 do 1/12/98”). Darmstadt uzyskał największe wpływy ze sprzedaży wydawnictw — 306 franków. Dla porównania — Londyn 217, Berlin 92, Lipsk 81, Antwerpia 48, Lwów 43, Wiedeń 10. — tamże, k. 101.

⁵⁸ CA KC PZPR 305/II/37 („Sekcja darmsztadzka 1896—1901”), k. 3. W skład sekcji w Darmstadt wchodziło w sumie 12 osób. Oprócz wyżej wymienionych: Izidor Faterson, Leon Faterson („Niewiarowski”), Bronisław Gryngarten („Jodła”), Aleksy Olszewski („Śniegocki”), Maurycy Preger („Korycki”), Stefan Tymowski („Wiciński”), „Szwarc”), Wacław Werner („Lodowski”). — CA KC PZPR 305/II/44, k. 127, 128, 181, 432, 488, 648, 660.

Sekcje przy innych politechnikach były porównywalne liczebnie: Freiberg — 13, Karlsruhe — 17, Mittweida — 12, Brunswik — 6. — tamże, podt. 1, k. 19—22.

⁵⁹ CA KC PZPR, 305/II/37, k. 3—4.

⁶⁰ CA KC PZPR, Instytut Badania Najnowszej Historii Polski: I. Boerner, Pamiętniki z lat 1904—1905, sygn. 357/15, k. 7—8.

⁶¹ Tamże.

wstały też nowe — literackie i historyczne. „Najliczniejsze było kółko społeczne — wspominał Boerner — Na posiedzeniach tego kółka studio- waliśmy „Kapitał” Marksa. Pamiętam dobrze, z jakim mozołem odbywa- ły się te studia da „Kapitałem”! Dla mózgu techników nie było rzeczą łatwą zrozumieć zawiłą dialektykę i mądrość rabinacką Marksa. — Łatwiej dawaliśmy sobie radę ze studiowaniem dzieł Engelsa, Liebknechta i Bebla”⁶².

Starano się wychodzić na zewnątrz także przez organizowanie uro- czystych obchodów, jak chociażby rocznica stracenia „Proletariatczy- ków”⁶³.

Na pierwszym posiedzeniu sekcji postanowiono powielać na hekto- grafie popularne odczyty robotnicze nie tylko po polsku, ale i w jidysz i następnie przemycać je do Królestwa. Z przekładów tych musiano zre- zygnować; tłumacze, podejmujący się tego zadania rezygnowali z powo- du trudności językowych — jidysz zdawał się im językiem zbyt ubo- gim, a tworzenie neologizmów wykorzystujących język polski lub nie- miecki mogłoby odnieść negatywny skutek⁶⁴.

Stopniowo wytworzyła się hierarchia zadań wewnątrz sekcji: Wy- socki zajmował się pisaniem artykułów i wzmianek do prasy, Boerner kolporterką, Petsch hektografowaniem i działalnością finansową. Pod tym ostatnim względem sekcja w Darmstadt przejawiała wyjątkowe uzdol- nienia. Przy stosunkowo skromnej liczbie członków (maksimum siedmiu jednocześnie — w 1900 roku) sekcja wносиła duże sumy do kasy partyj- nej — w 1900 roku z różnego rodzaju składek i kolportażu wpłynęło 655 franków, w rok później 1877 franków. Więcej (1901) wpłacały tylko: Londyn 2511,70 przy 38 i Lwów — 1949,85 — przy 20 członkach, mniej — Stany Zjednoczone — 1280 — przy 54, Zurych — 764 przy 12 i Paryż — 438 — przy 28 członkach⁶⁵.

W „Kole Polskim” przeprowadzono wniosek o zbieraniu wśród całej Polonii składek na agitatorów socjalistycznych w zaborze pruskim. Naj- lepszym podatnikiem okazał się tutaj syn łódzkiego fabrykanta Maurycy Poznański, co miesiąc wpłacający poważną sumę 100 marek⁶⁶. Znaczne dochody przynosił także, prowadzony przez sekcję na dużą skalę handel sprowadzanym z Poznańskiego tytoniem⁶⁷.

Szybko rosnące znaczenie sekcji, której istnienie stało się bez wątpie-

⁶² I. Boerner, *Działalność*, s. 34 n.

⁶³ CA KC PZPR 305/II/37 („Sekcja darmsztadzka”), k. 3 n.

⁶⁴ Tamże, k. 3; tamże 305/VII/42 podt. 7, k. 151.

⁶⁵ CA KC PZPR 305/II/44 podt. 1, k. 141.

⁶⁶ I. Boerner, *Działalność*, s. 36; AAN, Akta L. Wasilewskiego, t. 1, k. 131 (Pamiętnik 1870—1904).

Maurycy Poznański przebywał prawdopodobnie w Darmstadt jako wolny słu- chacz lub „gość” — nie figuruje w drukowanych wykazach studentów, ani w aktach meldunkowych przechowywanych w Stadtarchiv w Darmstadt. Wysocki i Boerner postanowili przyjąć przez adopcję poddaństwo niemieckie, aby móc rozpocząć pracę agitacyjną na Górnym Śląsku. Próba rozbiła się o niemożność znalezienia odpo- wiednich „rodziców”. „Bądźcie łaskawi — pisał Wysocki do „Centralizacji” 2 maja 1899 — do wszystkich swych znajomych Niemców popisać listy, gdyż tylko w gro- nie naszych towarzyszyów partyjnych będę mógł znaleźć rodziców. Mnie samemu niepodobna zająć się tą kwestią. Np. od 3 lat mieszkam u małżeństwa bezdzietnego, ale gdybym coś podobnego im zaproponował, wzięli by mnie za wariata albo oszu- sta. Nie uwierzyliby w żaden sposób, że mi nie chodzi o ich kamieniczkę”. — CA KC PZPR 305/VII/42 podt. 7, k. 101—101v.

⁶⁷ Tamże, k. 132.

nia publiczną tajemnicą, jej wpływ na całą kolonię, zaniepokoiły polskich studentów. W dużym stopniu manipulowane przez sekcję wybory delegatów na zjazd „Zjednoczenia” mający się odbyć w grudniu 1899 roku w Zurychu, doprowadziły do postawienia problemu przed Sądem Akademickim. „Uważamy — konkludowano w wyroku — iż zorganizowane głosowanie członków Sekcji na swych kandydatów jest niesłuszne i nie powinno być praktykowane w „Kole”, ani żadnej innej instytucji koleżeńskiej. Specjalnie zaś za naganny uważamy fakt, iż Sekcja, celem przeprowadzenia swego kandydata postanowiła głosować przeciwko wyasygnowaniu pieniędzy z kasy „Koła”, wiedząc, że spodziewany kontrkandydat, kolega Rubinstein na własny koszt nie pojedzie”⁶⁸.

Walka o nominacje na delegatów, nie była tylko walką o bezpłatną wycieczkę do Szwajcarii. W „Zjednoczeniu” od dawna narastał kryzys, widoczny już na poprzednim zjeździe w Genewie w 1898 roku. Przez cały rok 1899 konflikt między młodymi „postępowcami” i „narodowcami” zaostrzał się, osiągając punkt szczytowy właśnie w Zurychu. Zjazd zakończył się rozłamem i powstaniem obok „Zjednoczenia” także „Związku Postępowej Młodzieży Polskiej”⁶⁹.

Rozbicie zagranicznego ruchu studenckiego nie ominęło Darmstadt, gdzie jeszcze przed zjazdem — 1 grudnia 1899 roku powstał „Związek Polski „Lechitia”, jako organizacja oficjalna, o zatwierdzonym przez senat uczelni statusie⁷⁰. „Lechitia” oferowała swoim członkom całkowicie inne możliwości — zorganizowano kółko fechtunkowe, kółko śpiewaków „Lutnia”, własną czytelnię — zapewne o nieco innym charakterze, dopuszczono także uczestnictwo członków filistrów. Nic dziwnego, że szybko zdobyła sobie popularność — o ile w „Kole Polskim” było w 1899 roku tylko 20 członków, w „Lechitii” 25 rzeczywistych i 3 filistrów, w roku następnym — 25 członków rzeczywistych, 3 członków czytelników i 5 kandydatów⁷¹.

Podjęta przez Wysockiego w 1900 roku próba zjednoczenia kolonii nie powiodła się. Może wybrana do tego droga wygłoszenie w „Lechitii” wykładu o socjalizmie i patriotyzmie nie była najlepsza⁷². Postępujące rozbicie polskiej kolonii skłoniło do podjęcia w grudniu 1902 roku kolejnej próby — także nieudanej — zjednoczenia i utworzenia wspólnego „Klubu Polskiego”⁷³.

Działalność socjalistów znacznie osłabła, a wkrótce zupełnie zamarła, po ukończeniu studiów (1900—1902) przez Wysockiego, Kühna i Boernerera.

⁶⁸ Tamże 305/II/37 („Sekcja darmsztadzka”), k. 9.

⁶⁹ M. Sokolnicki, *Czternaście lat*, Warszawa 1936, s. 18—26. Sokolnicki tak przedstawiał przyczyny rozbicia — „czy młodzież polska winna jest w każdym wypadku przyłączyć się do walki z caratem? Czy może uczestniczyć w ruchu ogólnorosyjskim? Czy ma się solidaryzować z Rosjanami rewolucjonistami? „Narodowcy” odpowiedzieli — nie. Według nich Polacy winni byli zachować stanowisko odrębne, akcentować własne cele, wybierać chwile protestów czy ruchów wedle swego uznania, niezależnie od obcych, w każdym zaś razie nie ulegać hasłom i poleceniom idącym z Rosji i organizacyj rosyjskich — „Postępowcy” twierdzili również stanowczo, że — tak, że należało do obowiązku Polaków rewolucjonistów solidaryzować się z rewolucyjną falą rosyjską”. — tamże, s. 23.

⁷⁰ „Darmstädter Akademisches Taschenbuch” 1910/11, s. 34; A. Karbowski, op. cit., s. 161.

⁷¹ A. Karbowski op. cit.

⁷² I. Boerner, *Działalność*, s. 37.

⁷³ A. Karbowski, op. cit.

Ostatnim śladem działalności PPS w Darmstadt jest pracujący tu jeszcze w 1907 roku kolporter. Później Darmstadt znika już całkowicie ze źródeł⁷⁴.

Podziały nie ominęły także „Lechitii”, od której w 1902 roku oddzieliła się „Pogoń”, organizacja nieoficjalna, nie figurująca w drukowanych wykazach towarzystw studenckich⁷⁵.

Wydaje się, że podjęta w Technische Hochschule antysemitka i antycudzoziemska kampania odbiła się na działalności i zaangażowaniu polskiej kolonii. W latach 1907—1908 „Polska Czytelnia Akademicka”, określana jako „bez wyraźnie polskiego charakteru” skupiała około 30 członków, istniejąca przy niej „Bratnia Pomoc” — około 35, inne „Bratnia Pomoc”, prawdopodobnie związana z „Lechitią” — 11, sama „Lechitia” — 7 i po trzech członków „Pogoń”, kółko naukowe i kółko oświatowe⁷⁶. Należy przypuszczać, że w tym stanie polskie organizacje dotrwały aż do wybuchu I wojny światowej i likwidacji polskiej kolonii w Darmstadt.

ANEKS

WYKAZ STUDENTÓW POLSKICH W TECHNISCHE HOCHSCHULE DARMSTADT 1896—1914

Obok nazwiska (dyplomantów wyróżniono spacją) podano: miejsce urodzenia (Warszawa — W., Łódź — Ł., Kalisz — K., Białystok — B.), kierunek studiów (E. — elektrotechnika, M. — budowa maszyn, Ch. — chemia, A. — architektura, I. — inżynieria ogólna, P. — papiernictwo) oraz ramowe daty studiów (nie uwzględniono przerw w nauce). W przypadku niejasności, pisownię nazwisk lub imion podano w formie wymienionej w źródle.

⁷⁴ CA KC PZPR 305/II/38 podt. 3, k. 19. Prawdopodobnie około 1907 roku zlikwidowano w Darmstadt polską „kasę chodzików”, mającą pomagać emigrantom politycznym z Królestwa i Rosji. Z powodzeniem zastąpiła ją zorganizowana przez Rosjan „międzypartyjna kasa emigracyjna” — A. Karbowski, op. cit., s. 162.

Formy działalności zmienili również polscy socjaliści w innych niemieckich politechnikach — np. w Karlsruhe z inicjatywy W. Sławka zorganizowano w 1908 roku kółko milicyjne. — CA KC PZPR, Materiały W. Sławka, sygn. 73, k. 19.

⁷⁵ A. Karbowski, op. cit., s. 162.

⁷⁶ Tamże. Określenie Karbowski „Czytelni” jako „bez wyraźnie polskiego charakteru” musiało być zapewne spowodowane faktem, iż o ile prezesi „Lechitii” pochodzili zazwyczaj z rodzin ziemiańskich, skarbnicy czytelni — w dużej mierze z rodzin kupieckich o wyraźnie żydowskim rodowodzie. Od semestru zimowego 1901/02 podawano w „Personal-Verzeichnis” nazwiska kierowników polskich organizacji: „Czytelnia” — 1901/02—1903 — F. Gross; 1903/04—1904 — L. Fuks; 1904/05 — A. Olszewski; 1905—1905/06 — Z. Marusiński; 1906 — Sz. Margules; 1907/08 — M. Choynowski; 1908 — A. Wróblewski; 1908/09—1909 — W. Rudowski; 1090/10 — Z. Breitkopf; 1910 — E. Biernacki; 1910/11 — W. Krukowski; 1911 — K. Bogacki; 1911/12 — M. Peretz; 1912—1912/13, 1913/14 — I. Montschki; 1913, 1914 — M. Silberrest oraz „Lechitia” — 1901/02, 1903 — S. Płużański, 1902 — T. Żerański; 1903/04—1904 — S. Prus-Szczepanowski; 1904/05—1905/06 — A. Deutschmann; 1906, 1907, 1908/09—1911 — Z. Skałkowski; 1907/08—1908 — S. Rogowicz; 1911/12 — B. Głowczyński; 1912 — B. Truskolaski; 1912/13—1913, 1914 — W. Zieliński; 1913/14 — St. Schiffner.

Witold Bąkowski, Zajączków, M., 1898—1904; Benno Bassis, Starokonstantynów, E., 1896—1900; Erich Bauer, Włocławek, M., 1901—1906; Artur Baumberg, W., M., 1901—1906; Józef Beller, Żólkiew, E., 1910—1915; Samuel Berliner, B., M., 1909—1914; Zygmunt Berson, W., E., —1896; Bernard Bieberstein, Włocławek, M., 1911; Edward Biernacki, Andrzejów, E., 1907—1912; Stanisław Biernacki, Hamburg, M., 1896—1898; Alfred Binzer, W., E., 1896—1900; Wacław Birencweig, Ł., E., 1897—1905; Adolf Blankstein, Białoleka, Ch., 1904—1905; Jerzy Blay, K., E., 1901—1906; Stanisław Blay, K. E., 1901—1910; August Bloch, W., M., 1896—1898; Łazarz Bloch, B. E., 1898—1905; Ignacy Boerner, Zduńska Wola, M., 1897—1902; Kazimierz Bogacki, Walentynów, M., 1907—1912; Stanisław Braunstein, W., M., 1910—1911; Leon Brech, Włocławek, Ch., 1904—1907; Zdzisław Breitkopf, Dobrzelin, M., 1905—1910; Juliusz Briesenmeister, W., Ch., 1897—1900; Stanisław Brokman, Włocławek, M., 1898—1899; Władysław Brokman, K., E., 1901—1905; Władysław [Ładysław] Brunne, Krzeszowice, E., 1904—1905; Wacław Brzozowski, W., M., 1901—1907; Stefan Bursche, Wiskitki, M., 1907—1912; Jerzy Centnorszwer, W., A., 1912—1914; Janusz Chmielowski, W., M., 1897—1899; Jan Choynowski, Jarmolińce, A., 1906; Mieczysław Choynowski, Odessa, M., 1905—1908; Paweł Chrobak, Mysłowice, A., 1896—1899; Jan Daniek, Ciężkowice, Ch., 1904—1908; Antoni Dawidowicz, Borosiany, E., 1907—1909; Kajetan Dawidowicz, Borosiany, A., 1908—1913; Bernard Dawidowicz, Praszka, E., 1909—1914; Armand Deutschmann, K., M., 1903—1906; Alfred Dickstein, W., A., 1907; Ignacy Antoni Dmowski, Siedlce, M., 1909—1910; Dawid Dobranicki, Ł., E., 1900; Tadeusz Dobrzelewski, Pułtusk, E., 1900—1908; Feliks Doruchowski, Mycielin, M., 1905—1906; Kazimierz Duczmał, Janków Zalesny, Ch., 1905—1906; Henryk Dylion, Łęczycza, E., 1903—1905; Ludwik Dzieniakowski, Ł., E., 1901—1903; Aleksander Dzieweczyński, Gniezno, A., 1909—1910; Natan Edelman, W., E., 1903—1904; Abraham Eiger, Zgierz, Ch., 1905—1908; Dawid Eppelbaum, W., M., 1901—1902; Wacław Erlich, W., M., 1897—1902; Wolf Wilhelm Erschler, K., E., 1909—1914; Sucher Essigmann, W., I., 1904; Ryszard Ewy, Kiernica, M., 1901—1904; Lucjan Fajans, Włocławek, M., 1900; Leon Faterson, W., E., 1897—1904; Naum Fawlowski, Słupca, E., 1903—1905; Leon (Lewek) Feigenbaum, W., M., 1902—1908; Mendel Feingold, Łomża, M., 1899—1904; Łazar Florans, Wilno, A., 1909—1914; Szepsel Fogelbaum, W., M., 1902—1907; Salomon Friede, K., E., 1903—1906; Henoch Frohman, W. E., 1898—1899; Ludwik Fuks, Ł., E., 1903—1904; Irena Galewska-Kiełbasińska, W., CH., 1910—1914; Edmund Gdesch, Miechów, E., 1896—1897; Jan Geister, W., E., 1903—1904; Ajzyk Gelbfisch, W., CH., 1907—1908; Markus Gelblum, W., I., 1906; Bronisław Giedaczyński, Kraków, E., 1902; Bogdan Głowczyński, W., I., 1907—1914; Zbigniew Gniazdowski, Czarnostów, M., 1897—1902; Simon Goldberg, B., M., 1904—1905; Maurycy Goldmann, W., M., 1903—1909; Aleksander Goldstaub, W., M., 1911—1914; Hersz Goldwag, Lublin, M., 1910—1914; Izaak Gottlieb, B., M., 1910—1911; Bronisław Górski, Łomża, A., 1909—1910; Stefan Grochowicz, Roszki, A., 1907—1910; Roman Grodzki, Gniezno, I., 1904—1905; Edmund Gross, Ł., M., 1906; Feliks Gross, K., E., 1897—1903; Dawid Grünspan, Radomyśl, M., 1902; Efraim Grünspan, Ł., E., 1902—1906; Moszek Grünspan, Ł., A., 1909—1914; Bronisław Gryngarten, W., M., 1899—1902; Dawid Gurtzmann, W., E., 1896—1900; Maciej Guzik, Płock, Ch., 1896—1899; Feliks Hadrian, Pabianice, E., 1900; Bogdan Haertle, Wabcz, M., 1903—1906; Lejzor Hanftwurcel, Ł., E., 1900—1905; Juliusz Harczyk, W., A., 1906—1910; Józef Hernes, Lipno, I., 1906—1908; Klemens Herszberg, Ł., M., 1901—1908; Leon Herzenberg, Ł., M., 1900—106; Mar9cin Heyman, K., A., 101—1906; Jerzy Hirszowski, Paryż, E., 1897—1902; Bronisław Hłasko, Dą-

browa Górnicza, M., 1897—1905; Aleksander Hoeflich, W., E., 1899—1900; Joachim Witalis Hopfenstand, Tomaszów, M., 1910—1914; Justyn Hrebnicki, Drezno E., 1896—1900; Zygmunt Hufnagel, Ł., Ch., 1911—1913; Józef Ingster, Będzin E., 1900—1908; Heinrich Israelsohn, Ł., M., 1910—1912; Wacław Iwanicki, Świeże, M., 1905—1908; Mario Jaczewski, Nałęczów, A., 1908—1914; Mieczysław Janczewski, Kielce, M., 1896—1898; Eugeniusz Janiszewski, Będzin, E., 1898—1903; Bruno Jankowski, Obornik, A., 1908—1909; Paweł Jankowski, W., E., 1896—1897; Jakub Janowski, B., M., 1903—1906; Piotr Januszewski, Brzeziny, M., 1896—1900; Roman Januszkiewicz, W., E., 1896—1899; Zygmunt (Symcha) Jarblum, W., E., 1903—1906; Stefan Jarkowski, W., M., 1905—1910; Jan Jeleński, W., M., 1897—1904; Wiktor Jezierski, Grajewo, I., 1910—1913; Franciszek Jędrzejowski, Grybów, E., 1904—1905; Adolf Jurga-Blaszowski, W., M., 1911—1914; Mojżesz Kaminke, B., M., 1905—1906; Jan Karsch, W., Ch., 1909—1914; Władysław Karsch, W., M., 1905—1912; Tadeusz Kaszycki, Mikuszowice, A., 1909—1911; Karol Kauczyński, Krakowiec, E., 1907—1912; Mieczysław Kernbaum, Ł., M., 1908—1913; Mieczysław Kępiński, Piotrków, M., 1903—1907; Cezary Kieniewicz, Dubieniec, M., 1904—1905; Wacław Kijewski, W., A., 1903—1906; Jakub Klotz, Konin, E., 1903—1906; Zygmunt Klotz, Konin, E., 1903—1906; Jakub Kolbanowski, Witebsk, E., 1906; Bolesław Marian Kon, Ł., E., 1911—1914; Henryk Kon, Częstochowa, M., 1896—1900; Lejzor Kopciowski, Augustów, M., 1909—1914; Piotr Kopelman, W., E., 1901—1905; Bruno Koraszewski, Gniezno, M., 1899; Adam Korczakowski, Łąków, E., 1896—1897; Wojciech Kosiński, Ograszka, M., 1903; Józef Kosmowski, Borowicze, E., 1905—1906; Henoch Kowalski, W., E., 1899; Artur Kowatz (Kowacz), Ł., Ch., 1897—1898; Adam Kozanecki, Siewieruski, E., 1896—1902; Wacław Krajewski, W., E., 1899—1905; Aleksander Krasnowolski (Krasnoselski), Starokonstantynów, E., 1909—1911; Włodzimierz Krukowski, Radom, E., 1907—1913; Wandalin Krug, W., Ch., 1907—1911; Paweł Krusche, Pabianice, E., 1896—1900; Waldemar Krusche, Pabianice, E., 1898—1899; Ryszard Krzyżanowski, W., M., 1905—1906; Wacław Krzyżanowski, Bożeźnica, E., 1897—1898; Alfons Kühn, W., E., 1896—1902; Kazimierz Kulesza, Rudka, E., 1896—1900; Jakub Landau, W., M., 1911—1913; Dawid Lande, Ł., E., 1901—1905; Gustaw Lange, Żabienice, E., 1901—1902; Moritz Lewin, Konin, M., 1907—1908; Paweł Levy, W., E., 1903—1904; Mieczysław Librowicz, W., Ch., 1898—1904; Moses Lipski, Kutno, E., 1897—1902; Jakub Łabędź, Siemiatycze, E., 1899—1900; Michał Łabędź, Siemiatycze, E., 1896—1899; Mikołaj Łabęski, Granica, M., 1909; Karol Maciejewski, W., E., 1896—1899; Paweł Mackiewicz, Niżny Nowogród, E., 1896—1900; Maurycy Maisner, K., E., 1896—1902; Władysław Majewski, Ożarów, M., 1898—1904; Izaak Maliniak, W., M., 1909—1914; Józef Mandels, Ł., M., 1907—1911; Ignacy Margules, W., E., 1902—1903; Szaja Margules, Zamość, M., 1901—1907; Zelman Margules, Zamość, M., 1899—1902; Antoni Marszewski, W., M., 1911—1913; Zygmunt Marusiński, Rytwiany, M., 1901—1906; Władysław Mayer, Kraków, E., 1905—1909; Józef Mazaraki, Woroneż, E., 1898—1904; Mowsza Medres, Lachowicze, E., 1898—1900; Rafał Medres, Lachowicze, E., 1897—1900; Arnold Meitlis, Modrzejów, M., 1909—1912; Ludwik Merkel, K., E., 1897—1899; Salomon Minz, Suwałki, M., 1907—1908; Ignacy Montschki, Konin, M., 1907—1914; Eliasz Moszkowski, Kutno, E., 1897—1902; Izaak Moszkowski, Łabędź, E., Ch., 1897—1898; Wacław Mórawski, Kowno, Ch., 1896—1900; Stanisław Mrowec, Swoszowice, Ch., 1904—1908; Mieczysław (Majer) Mróz, Włocławek, E., 1902—1907; Gustaw Mühlport, B., M., 1906—1907; Artur Myio, W., A., 1909—1910; Johannes Mzyk, Chorzów, M., 1898—1902; Józef Nemirowski, Bogusław, E., 1903—1906; Roman Nestvogel, Ł., M., 1906—1909; Leopold Neumann, Lwów, M., 1901—1902; Ignacy

Nower, W., E., 1903—1907; Józef Nowicki, Róża, I., 1905—1907; Seweryn Orzechowski, Krobanówek, M., 1901—1902; Stanisław Odrzywolski, Kraków, Ch., 1910—1911; Mieczysław Okęcki, W., I., 1906—1910; Aleksander Około-Kulak, W., M., 1896—1989; Aleksy Olszewski, Kursk, M., 1899—1905; Henryk Oppenheim, Częstochowa, E., 1898—1904; Adolf Pachter, Będzin, M., 1904—1910; Fryderyk Pappmehl, W., I., 1907—1908; Bruno Pawełczyk, Ruda, M., 1907—1909; Mieczysław Peretz, K., M., 1903—1914; Bronisław Petsch, W., E., 1897—1899; Józef Pinkus, Ł., Ch., 1899—1900; Stanisław Piotrkowski, Dąbrowa, M., 1896—1900; Adam Piwowar, Dąbrowa, M., 1897—1898; Aleksander Plachciński, Dąbrowa, E., 1896—1902; Stanisław Płużański, Radom, M., 1899—1904; Józef Poznański, Ł., A., 1906—1908; Wacław Potemski, Radom, M., 1907—1911; Tadeusz Powidzki, Brodnica, M., 1904—1905; Mieczysław Pożaryski, W., E., 1897—1899; Aleksander Pomper, W., M., 1897—1898; Leon Prądyński, Groszowice, M., 1913—1914; Maurycy Preger, K., E., 1903—1906; Maksymilian Prentki, Krowno, M., 1903—1909; Emil Prochman (Prochnau), Łowicz, M., 1907—1910; Markus Prochower (Proschwer), W. M., 1908—1913; Alfred Kazimierz Przeworski, W., M., 1911—1914; Roman Przeworski, W., M., 1910—1914; Adam Ptaszycki, Grodno, E., 1906; Bogdan Raczkowski, Poznań, A., 1911—1913; Józef Radziejowski, Włocławek, M., 1911—1913, 1919—1922; Aleksander Ratajczyk, Poznań, A., 1905—1906; Jakob Regenstreif, Stanisławów, M., E., 1901—1906; Zygmunt Regenstreif, Skata, M., 1901—1904; Jerzy Rembowski, Działoszyn, I., 1909—1913; Stanisław Reychmann, W., E., 1901—1902; Karol Rieder, Będzin, A., 1903—1905; Teodor Rieder, Piotrków, M., 1902—1905; Stanisław Rogowicz, W., E., 1906—1912; Artur Rosen, Ł., M., 1911—1914; Mendel Rosenblum, Wilno, E., 1896—1900; Salomon Rosenblum, B., E., 1909—1913; Norbert Rosenthal, Ł., M., 1896—1902; Paweł Rosenthal, Ł., A., 1913—1914; Józef Leon Rostowski, W., E., 1911—1914; Juliusz Rothe, Ł., E., 1901—1902; Szmul Rothgerber, W., E., 1903—1907; Aron (Artur) Rubinstein, Radomsko, Ch., 1898—1900; Adam Rudnicki, Lubienica, E., 1897—1898; Antoni Rudolf, Częstochowa, M., 1896—1900; Wacław Rudowski, Rumoka, M., 1905—1910; Józef Rulikowski, Mircze, Ch., 897—1899; Tomasz Ruskiewicz, Końskie, E., —1896; Mieczysław Ruskowski, W., Ch., 1913; Stefan Rychliński, W., M., 1906—1914; Jerychem Schapiro, Ł., E., 1907—1911; Józef Schatzman, W., M., 1896—1902; Dawid Schauder, Drohobycz, I., 1907—1911; Karol Scheunert, Ł., Ch., 1903—1904; Stefan Schiffner, W., E., 1910—1914; Zelik Schlossberg, Ł., M., 1905—1910; Stanisław Schmaltzman, W., A., 1909—1910; Mordechaj Scholtz, W., E., 1903—1908; Ignazy Schroeter, Ł., M., 1905—1907; Josef Schumpich, Ł., M., 1906—1910; Antoni Schwartz, W., E., 1896—1897; Jerzy Schweikert, Pabianice, Ch., 1911—1914; Witold Ścigalski, Paruchowo, E., 1897—1903; Wilhelm Seeliger, Ł., E., 1898—1904; Jerzy Seidel, Tomaszów, I., 1905—1907; Noach Sellmans, B., Ch., 1904—1909; Beniamin Sidrański, Grodno, A., 1905—1913; Boruch Silberblatt, Suwałki, Ch., 1909—1912; Mieczysław Silberlast, W., E., 1901—1902; Abram Silbertal, Ciechanowiec, E., 1911—1914; Moszek Silbertrest, W., M., 1910—1914; Zdzisław Skałkowski, Lwów, M., E., 1905—1911; Bruno Skowron, Siemianowice, E., 1903—1906; Jan Skowroński, Martynowska, E., 1896—1900; Jerzy Słubicki, Kamień, I., 1903—1904; Gabriel Sokolnicki, Kaszewy, E., 1896—1900; Kopel Soldinger, Zabłocie, E., 1901—1902; Naftal Sołowiejczyk, W., E., 1897—1899; Stanisław Stackiewicz, Lipiny, M., 1901—1909; Adam Stasiński, Konarzewo, M., 1896—1897; Adolf Steinhagen, Pabianice, I., 1913—1914; Stefan Steinhagen, Pabianice, M., P., 1910—1914; Maurycy (Moszek) Stückgold, W., M., 1908—1913; Zelik Sturmak, B., M., 1910—1914; Adam Styfi, W., M., 1896—1900; Bernard Sussmann, W., E., 1903—1904; Fritz Swatek, Zgierz,

M., 1905—1906; Ignacy Szafrankiewicz, Ostrowo, M., 1896—1898; Stanisław Prus-Szczepanowski, Słoboda Rungurska, E., 1900—1904; F. Szczepański, Petersburg, E., 1908—1909; Stanisław (Salomon) Szereszewski, Piotrków, E., 1901—1907; Mieczysław Szestakowski, Ł., E., 1909—1912; Leopold Szkólnik, Słupca, E., 1903—1909; Heliodor Sztark, Konin, I., 1904—1908; Aleksander Szwede, W., M., 1897—1900; Henryk Szydłowski, Moskwa, Ch., 1907—1909; Joseph Szymann, Golub, M., 1896—1899; Stanisław Śliwiński, W., E., 1900; Witold Ślosarski, Dąbrowa, M., 1906—1908; Włodzimierz Świdorski, Brześć Litewski, M., 1909—1913; Rudolf Świerczyński, Rudnik, Arch., 1905—1906; Edmund Talikowski, W., M., 1905—1908; Janusz Tański, Żychlin, E., 1896—1898; Erazm Taylor, Kielce, E., 1896—1900; Karol Taylor, Kielce, M., 1899—1904; Ludwik Tokar, W., A., 1907—1908; Stanisław Tomczycki, W., E., 1907; Izrael Truskier, W., Ch., 1904—1905; Bolesław Truskolaski, W., M., 1907—1913; Stanisław Truskolaski, W., A., 1911—1914; Stefan Tymowski, Łowicz, E., 1897—1904; Rudolf Viebig, Ł., M., 1910—1912; Feliks Walk, B., M., 1903—1906; Simcha Warszawski, Ł., Ch., 1906—1908; Tadeusz Wasilkowski, Wojcieszce, Ch., 1898; Simon Weinzieher, Radomsko, E., 1901—1904; Alfred Weiser, Częstochowa, M., 1910—1912; Salomon Weissbrem, Grodno, E., 1896—1897; Józef Werner, W., E., 1896—1897; Wacław Werner, W., E., 1896—1902; Aleksander Wertans, W., E., 1912—1913; Roman Wieczorek, B., M., 1897—1902; Józef Wiewiórkowski, Klemensowo, E., 1897—1901; Artur Więckowski, Rybnik, M., 1897—1899; Bernard Willer, Podgórze, E., 1900—1902; Elias Wilner, W., Ch., 1903—1908; Michał Wilner, W., E., 1896—1905; Józef Wiśniewski, Gomolin, M., 1907—1911; Karol Wiśniewski, Płock, Ch., 1896—1900; Kazimierz Wiśniewski, Płock, E., 1899—1902; Czesław Wolf, W., Ch., 1896—1897; Aleksander Wolski, Drohobycz, M., 1901—1902; Arnold Wortsman, Kraków, I., 1909—1910; Karol Woyzbun, W., E., 1896—1897; Abram Wróblewski, Turek, E., 1903—1908; Witold Wróblewski, W., E., 1895—1900; Kazimierz Wroński, Berlin, I., 1904—1910; Kurt Wysiecki, Stanomin, E., 1903—1904; Stanisław Wysocki, W., E., 1896—1900; Józef Zabiełło, Orzechowno, E., 1896—1898; Jerzy Zakrzewski, Kraków, Ch., 1898—1900; Konstanty Zaleski, Kutno, E., 1899—1905; Roman Zaloziecki, Czerniowce, E., 1907—1916; Czesław Zarzecki, Uniejów, E., 1896—1900; Tadeusz Zarzycki, Kraków, E., 1907—1912; Hermann Zausmer, Ł., E., 1907—1913; Michał Zembrzuski, Brzezice, E., 1896—1897; Witold Zieliński, Kołomyja, M., 1909—1914; Stanisław Żmdryger, W., E., 1896—1898; Henryk Zweigbaum, W., P., 1913; Stanisław Żadarnowski, Oziaty, E., 1901—1904; Tadeusz Zerański, Radom, E., 1898—1903; Kazimierz Żywanowski, K., E., 1897—1898.